

Илияна Иванова ДИМИТРОВА

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“, България

ПСИХОСОЦИОЛОГИЯ НА ПРЕСТЪПЛЕНИЕТО В РОМАНА „ПРОПАСТ“ ОТ АНТОН СТРАШИМИРОВ

Iliyana Ivanova DIMITROVA

St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

PSYCHOSOCIOLOGY OF THE CRIME IN THE ANTON STRASHIMIROV'S NOVEL "THE ABYSS"

В последния си роман „Пропаст. Из записките на един лекар“ (1936) Антон Страшимиров продължава да демонстрира интерес към колективните стереотипи и социалните предпоставки, които формират поведението и емоционалните нагласи на човека. С полифонията си от човешки гласове коментиранията творба преплита различни, дори несъвместими, индивидуални тълкувания по отношение на същностни страни на битието, търсейки отговор на въпросите, свързани с границите между доброто и злото, свободата и принудата, греха и престъплението.

In his last novel, "The abyss. From the Notes of a Doctor" (1936) Anton Strashimirov continues to show interest in the collective stereotypes and the social preconditions that shape a person's behavior and emotional attitudes towards the world around him/her. With its polyphony of human voices and interpretations, the work under comment intersects different, even incompatible, individual interpretations of essential aspects of existence, seeking answers to questions related to the boundaries between good and evil, freedom and coercion, sin and crime.

Ключови думи: Антон Страшимиров, престъпление, зло, национален характер, война

Keywords: Anton Strashimirov, crime, evil, national character, war

Романът „Пропаст“ с подзаглавие „Из записките на един лекар“ (1936) може да бъде определен като психоаналитичен художествено разгърнат коментар на историята на едно убийство, извършено от любов, в условията на война.

Почти през целия си творчески път Антон Страшимиров изследва особеностите на националния характер. Общите поведенчески черти на традиционно обособените етносни групи (мизийци, тракийци, шопи, македонци и рупци) са детайлно анализирани през идеята за устойчива унаследимост през

вековете и през представата за динамичен исторически фон, който поражда необходимостта от адаптивност към новото, което нерядко е в основата на конфликта между установения поведенчески стереотип и нормативните изисквания на съвременността.

Проблемите на българската народопсихология са поставени от автора още в биографиите за Кръстьо Асенов и Гоце Делчев през първото десетилетие на миналия век, като последвалите войни трансформират интереса към характерологичните особености на колектива в трайно професионално занимание, получило своя завършен вид в книгите „Книга за българите“ (1918) и „Нашият народ“ (1923). Според Пенка Ватова до тези трудове писателят достига постепенно след издаването на „Войни и Освобождение“ (1916), посветена на походите и сраженията на шопите в балканската война, на сборника с разкази и очерци „Червени страници“ (1917) и на пътеписния сборник „В южните земи“ (1918) (Ватова 2007: 20).

Наблюденията върху обичаите, бита, облеклото, поведението и езиковите характеристики на отделните общности са поднесени с огромна доза съпричастност, като че ли „отвътре“, което дава основание на Е. Мутафов да сподели: „Имам усещане, че Антон Страшимиров е бил във всички български селища, поля, гори, планини, долини, реки и морета; не ме напуска надредното усещане, че е познавал всеки българин поотделно“ (Мутафов 1995 – 1996: 97). По този повод Хр. Мандов споделя: „Пред нашите очи минават легенди, история, политика, география, фолклор, литература, хроника на обществения и културния живот, галерия от факти и лица. И ти чувстваш, че той не само вижда, но и пипа нещата, за които говори“ (Мандов 1962: 98). Марко Семов дефинира метода за изследване, прилаган от Антон Страшимиров, като „превъплъщаване“ (Семов 2001: 42), поради специфичното „потаяне“ във всекидневното и начина на живот на онези, чиято психология е обект на анализ и коментар. (Такъв тип подход според изследователя използват още Иван Хаджийски и Захари Стоянов).

Трудно бихме могли да причислим романа „Пропаст“ (1936) към произведенията с народоведческа насоченост, тъй като обект на художествено пресъздаване не е колективът, а индивидът, но и не бихме могли да пренебрегнем силния социален ракурс към отделните персонажи, които най-общо доуплътняват типа на интелегента, носител на философско-аналитично познание. Според С. Попов „героевото „аз“ не се движи само в егоцентричните граници, а черпи своето вдъхновение и проникновение от външния свят“ (Попов 1987: 39).

Още в книгата си „Нашият народ“ (1923) Антон Страшимиров значително разширява концепцията си за националния характер, като проблематизира индивидуалността на човека и ролята на конкретната социална среда: „Както отделната личност, така и народите създават и пресъздават характера си според условията, в които попадат по силата на съзнателното и подсъзнателното взаимодействие“ (Страшимиров 1993: 54). Вероятно, ако не ставаше въпрос за

едни от най-смутните години, при които се формира българският народопсихологически профил, а именно десетилетието с най-висока наситеност на военна мобилизация на българския дух, довела и до най-силната колективна невроза в началото на 20-те години на миналия век, бихме тълкували тезата в посока на идеята за натрупване на културен ресурс в процеса на развитие на младосформираното общество. В случая обаче е необходимо да обърнем внимание на един особен акцент, поставен и от самия писател. Ако през 1918 г., когато излиза „Книга за българите“, историческият фон е мислен като фактор, който предполага изграждането на характерологични народопсихологически особености¹, без обаче те да бъдат тълкувани като травми или задължително забавящи културното развитие на общността, то почти две десетилетия по-късно в романа си „Пропаст“ авторът вече категорично осъжда войната като фактор, който трайно деформира човешката природа, тъй като събужда единствено страх, агресия и разрушителни инстинкти:

„Че и всичко тежи сега: война! Как може, наистина, да се вникне в това, което става днес! Заливат се с кръви толкова народи. Злото е сякаш над човешката воля. И си играе с нея. Престъпността е червената нишка на съществуването. Душите ни пишат под ударите на нечий кръвав бич. Може би злото е по воля, която е въвн от нас. Ние не се раждаме убийци, това е изключено. А живеем във вълните на кърваво ненавистничество. Подбрала ни е някаква тъмна сила, която ни тласка един срещу други и ни застава да се избиваме, въпреки всичкото светло и добро в душите ни.“ (Страшимиров 1947: 381)

¹ Интерес представляват и понятията, които авторът използва, за да направи по-широка характеристика на типичните етнически и регионални характеристики в „Книга за българите“, а именно: „племенен темперамент“, който не само не е преодолян, но е и в пряка връзка с „младенческият наивитет“ и с „по-ниската ни психична култура“ като народ, което недвусмислено показва, че Антон Страшимиров защитава идеята за слаба културна овладяност на инстинкта за разрушение поради представата за съхраняемост на рода. Ето един по-дълъг цитат, в който са тълкувани причините за студения и хладнокръвен реализъм на българина в бита, въпреки онаследения „горещ племенен темперамент“, довели до „страшното душевно раздвоение“ на нашия народ: „А ако племенният ни темперамент, който е тъй горещ, тъй войнствен, се оказва днес в нашия народен бит съвсем обезличен и не стои като основен елемент в контурите на народната ни психология, то... дали не е позволено да допуснем, че вековете са хвърлили някога нашия народ в страшно душевно раздвоение и са го пресъздали до неузнаваемост? Защото не е ли наложително да се запитаме: ако в мирните си отношения, в катадневния си живот ние не сме романтици, а си нареждаме бита като строги реалисти, то къде е ключът на това странно изместване на духовния ни мир, който е студено реалистичен, от физиологичната му основа – племенния темперамент, който е горещ и романтичен? И проче, дали не трябва да потърсим в политическите си съдбини, в кървавите превратности през вековете, някакво дълбоко покрусване на националния живот и на националната душа у българите?“ (Страшимиров 1995: 71)

„Във време на война хората са и в мислите, и в чувствата си повърхностни. И не се влюбват... Сега човешките тълпи са обзети от смътно чувство на престъпност, та изпадат в мистицизъм. А в такова състояние човек обикновено не е строг към мътняка на плътта; той дели духа от тялото и земното почва да губи за него значение. Затова хората сега често изпадат в онова състояние у полугладните тълпи в големите градове, които се трупат с хилядници при пожари или при изпълнение на смъртни присъди само защото изпадат в сладни тръпки...“ (Страшимиров 1947: 391)

Според А. Бенбасат именно „преживяната бруталност на фронта, обезценяването на личността и на човешкия живот въобще подменят литературните романтически представи за екзистенцията с грубо натуралистични“ (Бенбасат 1998: 103). Историческите катаклизми променят и облика на литературата. Художествената рефлексия към случващото се изгражда нови естетически параметри, през които се възприема изкуството, но и неизбежно задава непознати траектории за полагане на човешкото в орбита на злото².

Както вече беше отбелязано, писателят нееднократно демонстрира интерес към разрушителните сили, действащи „вън“ и „отвътре“ на човешката природа. В „Книга за българите“ четем следното обобщение: „И нима може да има две мнения: благодарение на жестоката през вековете политическа съдба ние, българите, се раждаме с черни очила, през които гледаме света и с които умираме“ (Страшимиров 1995: 69). В автобиографичните записки „Първи стъпки“ интерес представляват и неподправените споделяния на самия писател, разкриващи трудноовладяемата му спонтанна реакция при непосредствено възникнал конфликт, в която силният афект се проявява и под формата на агресия и която днес вероятно бихме определили като несъответстваща по степента си на провокирания я повода:

² В спомена си за срещата с Антон Страшимиров в полева болница край Градско Христо Мандов описва нехуманното лице на войната чрез натуралистична образност, провокираща единствено ужас, шок и страх: „В Градско непрекъснато пристигаха камиони с ранени, коли, войници и походни колони от отпускари. Тук се чувстваше непосредственият тил, пулсираше близкият фронт – и влаковете изхвърляха тумби от отпускари, които се завръщаха от фронта, и приемаха други, които заминаваха за вътрешността на страната. Тия унили войнишки върволици, които идеха от фронта или заминаваха нататък – ранени, болни, хора изтощени, осакатени, с патерици, с превръзки, с простреляни очи, с отрязани ръце, бледи, страдащи, водени от санитарии, изпокъсани и изгладнели; тая човешка тъпканица в болничните палатки, месо за картеча и за хирургическия нож, храна за комарите и болестите – близкият фронт изхвърляше тука, а болничните палатки поглъщаха, лекуваха, режеха, кърпеха и ги връщаха отново на фронта с незараснали още рани, с нестихнал ужас в очите, или пък ги отправяха по всички краища на страната като инвалидни, ненужни вече хора. И ето – в тази болница се беше намерил лекар, който ги режеше просто като добитък! (...) Ето, тука срещнах Страшимиров. И той като мене наблюдаваше тези лечителски сцени. И той гледаше как потомците на Ескулапа се отнасят с болните хора“ (Мандов 1965: 109).

„У дома в дружба с възрастни ученици и без майчини ласки (нашият чича успя съвсем да ни откъсне от мама и от омъжената ми сестра), а в училище първи ученик..., аз се възгорях, без да се усещам и вече капризничех царски с другарите си: разсърдвах им се за нищо, карах ги дълго да ме молят, преди да ги простя, дори помня случай, едного заставих да ми целуне ръка [...] Скоро после не знам колко стана това, но един ден се видях досущ изолиран в отделението: разсърдиха ми се всички деца! Това още не бе нищо, разбира се. Но обединеното стадо самосъзна силата си и общата омраза против мен започна да се излива в подигравателни писания на черната дъска. Те бяха анонимни тези писания, защото аз още бях страшен. Макар възнисьък още, даже дребен, но мен се удаваше да проявявам в моменти на престъпна дързост и почти феноменална физическа сила. Където ме познаваха из града, прекоросваха ме „беляджи Антон“ (Страшимиров 2015: 21).

Почти няма спомен, посветен на Антон Страшимиров, който да не съдържа откровение, свързано с избухливия му характер, като най-често се припомнят физическите му нападения спрямо директори, бирници и всички, които несправедливо демонстрират и прилагат инструментите на властта. Не без известен хумористичен момент често се преразказва свадата му с Петко Тодоров по повод творческото им съревнование във връзка с избора на представителни пиеси за първия сезон на Народния театър, която за малко не прераства в кървав двубой.

Вероятно писателят Страшимиров би останал в летописите на българската литературна история като изключително свадлив и неприятен събеседник, ако не бяха опитите му да анализира корените на тъмната страна на индивидуалната характерология, да теоретизира тясната връзка между наследствените особености на колективния дух и социалните фактори, при които дълбоко заложените народностни комплекси, афекти и мании се проявяват като болестен синдром, резултат от сравнително слабо развитата психична култура на обществото³.

Антон Страшимиров в романа си „Пропаст“ демонстрира широки и задълбочени познания по социална, поведенческа и полова психология, дори патология, каквито вероятно през 30-те години на миналия век са могли да притежават само дипломирани психиатри. От съвременна гледна точка бихме могли да настояваме, че в текста на романа могат да се открият идеи, свързани с функционирането на дълбинните структури, напомнящи митовете или архетипите на К. Г. Юнг; фройдистки теории, свързани с въздействието на инстинктите и разпределението на психичната енергия според доминацията

³ В книгата си „Жени и мъже в живота и в литературата“ (Печ. С. М. Стайков, София, 1930) Антон Страшимиров също обръща внимание на това, че „психичната култура у всички нас“ е „още из дрезгавини“ (Страшимиров 1930: 37), а причините търси в „късното приобщаване към общочовешката творческа съвременност“ (Страшимиров 1930: 23).

на нагона към живота и нагона към смъртта; инстинктивистки и бихейвиористични идеи, които дават надмощие на вътрешните или външните източници на деструктивната енергия. Още в края на 90-те години на XIX в., когато заминава като студент по география за Швейцария, писателят слуша с интерес лекции по психология. Творческата му мисъл се оказва силно провокирана от криминалните престъпления и от душата на убиеца.

Сюжетите и сцените с физическо насилие и нечовешко посегателство към тялото на другия в цялостното творчество на Антон Страшимиров не само не са изключение, но и като че ли авторът нескрито проявява склонност именно към охудожествяване на поведенческите разстройства в човека. Да припомним повестта „Змей“ (1900), статиите „Престъпление ли?“ (сп. Демократически преглед“, год. I, 1902, кн. 15), „Стига жертви“ (сп. Ден“, год. I, 1904, бр. 354), разказите „Убиец“ (сп. Български преглед“, г. III, кн. 9 – 10, 1896, с подзаглавие „Че какво му сториха?“), „Черню“ („Съвременен преглед“, г. I, кн. 13, 14, 15, 16, 1899 с уточнение „социален етюд“), „Убийци“ (сп. „Земя“, г. I, кн. 2 – 3, 1924), романа „Хоро“ (1926) и пр. Тясната връзка между разрушителния инстинкт и еротичното влечение (или по терминологията на З. Фройд „либидото“⁴) е значително по-рядко проблематизирана в художествените произведения на автора.

Към средата на 30-те години, когато излиза романът „Пропаст“, в българската литература има солидно натрупан масив от текстове, проблематизиращи и престъплението (като външен акт на преминаването на границите на колективно регламентираните забрани) и греха (като вътрешно преживяване на чувството за вина, нечистата съвест или дълбокото разкаяние от несъвършенството на човешката природа)⁵. От началото на 20-те години на миналия век се умножават опитите за философско-теоретично осмисляне на подсъзнанието и психологическите структури на индивидуалното съзнание. Емблематични в това отношение са статиите „Родно изкуство“ (Гео Милев) и „Основни черти на българската литература“ (Боян Пенев). Подсъзнанието и ирационалните поведенчески импулси по отношение на социалната среда вълнуват автори като Георги Стаматов, Георги Райчев, Борис Шивачев, Владимир Полянов,

⁴ Психоаналитичните идеи на З. Фройд не са непознати за българския читател. Още през 1927 г. в поредицата „Психологическа библиотека“ № 2 излиза книгата: „Върху психоанализата: 5 лекции, държани по случай 20 год. на Clark university in Worcester Mass през септември 1909 г.“, преводът от немски е на Младен Николов; през 1930 е публикувано изследването на д-р Буко Исаев „Въведение в психоанализата на Фройд“, а през 1932 г. на български език излиза и „Несъзнатото“, като № 5 на „Психологическа библиотека“, отново в превод на Младен Николов.

⁵ В книгата си „Убийство по български. Щрихи от ненаписаната история на българската литература за престъпления“ (С., 2007) авторът Н. Аретов проследява промените в образите на злото, престъплението и греха от средновековната българска литература до днес.

Добри Немиров и др. Не са непознати за българската литература и психо-поведенческите модели на интимно-чувствен живот, които в голяма степен променят традиционните представи за социалните роли по пол още в началото на ХХ век.

А. Бенбасат формулира интересна теза, според която войната разкрива „крехкия социокултурен стабилитет“. По тази причина според изследователя художествените прояви на несъзнавани, инстинктивни и ирационални стихии, взривяващи целостта на вътрешния Аз, не бива да се свързват категорично с ролята на сексуалния нагон и променливата връзка между пола и екзистенцията, колкото да се тълкуват като „сгъстено“, катализирано от жестокия военен трус, отреагиране на общата за поколението (а и за обществото ни въобще) културна незрялост“ (Бенбасат 1998: 107).

Свидетелство за засиления интерес обаче на Антон Страшимиров към проблемите на пола и проявимостта на биологично заложените инстинкти в регламентирани или табуирани социални роли дава Ст. П. Василев в своите спомени. Според съвременника на Антон Страшимиров през 1932 г. въпреки нестабилното си здраве писателят посещава гр. Казанлък (за втори път в рамките на две години), за да представи цикъл сказки с обща тема: „Любовта не е фарс“, съдържащ следните акценти: 1. Християнският брак и днешната цивилизация; 2. Когато любовта умира; 3. Съпрузи и граждани; 4. Новата жена; 5. Любовта не е фарс (п. Василев 1962: 54).

Според А. Бенбасат епистоларното наследство на писателя, включено в излезлия през 2015 г. сборник с непубликувани дотогава документални материали „Без любов животът е една отвратителна безсъдържателност. Непознатият Антон Страшимиров“, разкриват „двойствения, дори полюсен характер на индиректното междуполово общуване“ между Антон Страшимиров и бъдещата му съпруга Стефка Симова. (Бенбасат 2015: 12). Изследователят определя кореспонденцията като „епистоларен роман“, в който се долавя, от една страна, „силна сантиментална струя“ (напълно в духа на общоприетия морал), а от друга – свободно, дори „натуралистично ословесяване“ на споделените без задръжки плътски стремления и желания, което надминава директната страст и достига до „откровена еротика“⁶. Авторът на встъпителната част към изданието прави извода, че именно „в тези „чувствени гнезда“ от епистолар-

⁶ (а.е.71, л. 166) „Миличка Стефке, Аз се боя, че възможните пречки от страна на вашите или някакви несгоди в моите предприятия може да ни вдетинят и да ни правят да се измъчваме за лудо. Не мъчи се, душа моя! Какво може да ни раздели? Не живея ли аз и без туй ден и нощ с теб? Истина, плътта ме често побеждава, аз безумен скачам от кревата – искам те при мен, при мен, при мен. Но нима има нещо на света освен смъртта, което може да попречи на това? А смъртта не ще бъде тъй жестока и бърза! Аз ще те стисна, ще те задуша в прегръдките си и тогаз щастлив ще чакам смъртта. Ах, онзи ден аз си играх с огъня! Да те милвам, макар и тъй въздържано – век, вечност цяла нека тъй трае! През целия ден аз щастлив не свъртах се нийде. Дете, тази илюзия е безсмъртна, тия чувства са вечни и тази жажда за щастие е неутолима!

ната му изповед открива биографичната първооснова на по-късните литературни превъплъщения на Ероса у Страшимиров, изявени най-ярко в романа „Бена“ (1931) (Бенбасат 2015: 15).

Интересът ни към романа „Пропаст“ не е провокиран единствено от влечението на автора към престъплението, патологията в поведенческия характер или демонизацията на любовното чувство. Това са проблеми, които той по един или друг начин коментира в цялостното си художествено творчество. В случая художественият ангажимент на писателя не е насочен само към анализ на генезиса на злото, породено или съхранено в природата на жената като инстинкт или компенсаторна поведенческа реакция спрямо травмиращата психиката действителност (все пак в спомените, разказани от Христо Миндов, медицинското лице, което е съдено за опасна небрежност, станала причина за умножаване на породеното от войната злото, е мъж, а не жена). Антон Страшимиров избира да проследи разрушаването на нормалния психичен живот на жената, за да разкаже една трагична, но и не по-малко тъжна история за изгубеното равновесие в света и живота. Една от силните, водещи хипотези, формулирани още в началото на романа, е, че жената е поначало греховна, следователно е по-способна да привлече злото:

„Не е ли настръхнала душата на това бедно момиче, защото невидимо око в нея е прозряло онова злодеяние, което ще да ѝ е било предопределено от незнайна и неотклонима зла воля?“ (Страшимиров 1947: 381)

В традиционно възприемания като амбивалентен свят корените на злото имат неясен характер, а в борбата с него се включват защитно-охранителни механизми, които понякога съвсем естествено водят до „посочването“ на изкупителна жертва, която не е задължително да бъде виновна. Достатъчно е да е различна. Жената се превръща в обект на насилие в ситуации, когато вселенската хармония е нарушена, именно и поради идеята за първородната ѝ греховност, която я стигматизира като жертва и едновременно с това я героизира, поради „доброволната“ ѝ себежертвеност в името на другите.

Жената в българската литература до този момент присъства в широк регистър от образи, измежду които има грешници, изкусителки, пазителки на семейното огнище, заболели от любов или друг вид маниакални фобии, но няма жени от интелектуален тип, чиято културна осъзнатост да регресира до нивата на примитивното защитно-охранителното действие, което да доведе до чуждата смърт⁷.

Не е пръкнало още злото, което може да скъса такъв възел на две сърца! Бъди спокойна и не мъчи се, ангел мой! Ний сме на прага на щастието“ (Страшимиров 2015: 176).

⁷ Най-често в творчеството на Антон Страшимиров образът на свекървата е женският тип, който обобщава идеята за борбата срещу мистичното зло, нередко с действия, довеждащи до смърт на онези, които поемат със своята различност вината за нарушената хармония в космическия и родовия порядък. В студията „Основни черти на народната ни психология“ откриваме следната характеристика на свекървата:

Големият разказ, към който ни повежда разказвачът от първите страници на своя роман, е сложна и нехомогенна сплав от отделни морални аргументации; те, представени от различни свидетелски и лични позиции, постепенно представят изчерпването на семейно-родовия, националния, любовно-платоничния, еротично-чувствения, дори житейския ценностен дискурс, за да достигнат до голямото послание, че в условията на безсмислена война както живота, така и смъртта са абсурдно безначалие, което може да роди единствено болни, раздвоени души, залутани в безкрайната агония на настоящето. Психологическият акт на спасяването в съзнанието на сестра Ганичка е буквализиран в обезглавяването на тялото на нейния любим. Смъртта е изживяна не като неконтролируем нагон, а като маниакална компенсаторна реакция на неслучилото се в живота, а именно желаното продължение на битието в измененията на раждането и любовта.

„Тя може би със самото свое престъпление застъпва правото да има деца от избраника на сърцето си, т.е. правото на щастие. Да бъде съпруга на своя любим и майка на децата от него – този е за нея светлият жизнен път. А тя го е изгубила. И е изпаднала в непрогледни мрачини [...] Сестра Габровска ви е поканила да празнувате нейния годеж от непоколебимата ѝ воля с нейния избаник. Годеж със смъртта. Съюз на битието с божественото начало“ (Страшимиров 1947: 438).

Още във въвеждащите изречения на произведението образът на чувствената, грижовната и майчински преживяващата страданията на ранените войници от фронта е изграден с нескрито възхищение пред силата на жената:

„Не, душата свиква на всичко: претръпва. А тялото не може: умората убива. Впрочем с жените не е така. Види се, за тях войната е нещо много страшно: душите им не претръпват. Те работят, може би и повече от нас. С каква кротост бдят над умиращите! И пак – въздишат, плачат, приказват, намират време да се влюбват и се отдават на чувствата си – дори на беглите – като пияни“ (Страшимиров 1947: 371).

И непосредствено след тази първоначална аргументация, по отношение на емоционалната рефлексия към войната съобразно пола на индивида г-жа Меланезова оповестява убийството на д-р Илчо Антонов, извършено от сестра Ганичка. Престъплението не само не е прикрито, но е и явно демонстрирано с донасянето на отрязаната глава на лекаря в куфар. Оттам насетне сюжетът на

„Свекървата като битов кошмар е общо явление само в българския живот. В живота на другите европейски народи подобен кошмар е тъщата. Явлението се дължи може би само на правовото положение, което българският бит определя на жената в домакинството като „стопанка“ (Страшимиров 1995: 75). С подобна поведенческа характеристологичност са натоварени образи като Костанда (комедията „Свекърва“), Малама Ханджийката (комедията „Вампир“), баба Фотица (повестта „Змей“). Художественото явление „свекърва“ е разпознаваемо и в произведения на Т. Влайков, Ц. Церковски, Г. Караславов и др.

целия роман е конструиран на принципа на законосъобразно воденото криминално следствие, в хода на което се събират улики, единствено доказващи и без това пределно ясните факти на деянието: жертва–извършител–волни/неволни съучастници, както и време, място, начин, инструмент на престъплението и пр. Същинското събитие обаче протича в съзнанието на разказвача, който прави детайлен анализ на причините и сложните психологически процеси, които биха могли да обяснят трансформациите, през които преминава душата на сестра Ганичка. И ако в други свои художествени произведения Антон Страшимиров успява да фиксира причините за деструктивните прояви на личността, било то като атавистична унаследимост на народността манталитет, или като проява на забранените пориви на плътта, то тук авторът достига до идеята за абсолютното зло, което е битие, отглеждащо безсмислието и смъртта.

Извън всякакво съмнение е, че в последния си роман Антон Страшимиров художествено пресъздава една многопланова картина на злото. Задълбочава наблюденията си върху социалните роли на половете. Анализира детайлно психичната структура на мъжа като *баща, син, приятел, съпруг, любовник*. Не са подминати и професионалните роли като *полеви лекар, войник, психиатър* и пр. По отношение на жената социалните роли са умножени по линията на *съпругата, любовницата, майката* и пр. В духа на Ото Вайнингер⁸ звучат тези като:

„Вярното преценяване на кой да е мъж от една жена изисква много отвличена умозрителност. А жените не действат умозрително“ (Страшимиров 1947: 389).

„Издадне ли един мъж в отчаяние става неузнаваем: пие, играе на комар, блудства. Защото силата на мъжа е във волята“ (Страшимиров 1947: 389).

„Ние мъжете, знаем нас си, а жените схващаме по отношенията им към нас“ (Страшимиров 1947: 391).

„А което е сън у жената, то е наяве“ (Страшимиров 1947: 392).

„Жената не може да жертвува своята женска съкровеност – своята сласт, своята плът – за... за милосърдие! Не, тя не може това дори когато трябва да спасява един мъж от явна смърт. Или поне тя не може безна-ка-зано“ (Страшимиров 1947: 397).

„Защото нашата природа е такава – мъжът да е животински силен и дързък, а жената – сладно слаба, очакваща насилие“ (Страшимиров 1947: 398).

Писателят обаче не остава в границите на утвърдените концепти, регламентиращи социална предпоставеност на човека според биологичния му пол. Превърнал жената в основен обект на изследване, той интернализира в душевните ѝ преживявания външно протичащите исторически безумия, като едновременно превръща душата ѝ в сложна арена от воюващи помежду си морални системи, в своеобразен лакмус, който сътворява нови измерения на човешко-

⁸ Книгата на Ото Вайнингер „Пол и характер“ излиза на български през 1919 г. в превод на д-р Хар. Нейчев.

то. От гледна точка на идеите за защитните механизми на егото, разработени подробно от Ана Фройд в книгата ѝ „Егото и защитните механизми“ (Фройд 2017: 51), бихме могли да различим поредица от психични реакции, които водят до причинената смърт на любимия, включително идентификацията с агресора и вторичното проектиране на поетата като своя тъмнина на света в акта на разполовяване на тялото между „звериното състояние“ на плътта в момент на слабост (тялото без глава) и красотата на илюзията (главата без тяло).

Антон Страшимиров не поставя диагнози на човека, а само на времето. По своеобразен начин художествено уплътнява изразената от Иван Мешеков критика към войната, според когото „чудовищната действителност на културното човечество“ в ситуация на война може да се преживее „с дълбоко раздвоение и страдание у себе си“ (Мешеков 1989: 97).

Всички персонажи от романа „Пропаст“ страдат от дълбок когнитивен дисонанс. Контрастната двуполност между доброто и злото, деструктивното и съзидателното, плътското и духовното е заличена. Времето на тотално погубени колективни ценности, на физикалистка катастрофичност и духовен недоимък ражда шизофренни съзнания, в пространствата на които предизвиканата смърт е опасно сближена с фантазията за първоначалие, а тъмният порив към другия поражда стремеж към безпределността на религиозното чувство.

Коментираното произведение на Антон Страшимиров не среща радушен прием от литературната критика. Появяват се пренебрежимо малко и предимно отрицателни рецензии. От страниците на сп. „Златорог“ Емил Коралов изброява редица недостатъци на романа, измежду които „изкуствения психологически анализ“ и „смътното очертание на лицата“, като заключава, че писателят „поставя на изследване една сложна, изключителна психическа същина, без да успее да установи нейните пътища, без да може да я изведе из нейната хаотичност“ (Коралов 1936: 433). Десетилетия по-късно романът е реабилитиран. Според С. Попов не психологическият анализ на лекаря е в основата на художественото построение на текста, а авторовите послания, свързани с морала в семейството, любовта и смъртта, което превръща произведението в „оригинален аналитичен роман на идеите“ (Попов 1987: 39).

Романът „Пропаст“ е своеобразно продължение на естетическите търсения на писателя, стихийно заявявани през целия му творчески път. Преплитайки извънредните събития на душата и конкретната ситуация на войната, авторът обвързва тъмната страна на човешката природа с екзистенциалната тревожност на личността, породена от порива ѝ към добро и красота. В тази своя творба Антон Страшимиров не само философизира връзката между Ероса и смъртта, но и парадоксализира етическата основа на идеята за радикалното зло, умопостигайки го като субективно битие, с което задава нови хоризонти за културно усвояване на дълбоко потиснатите травми, комплекси и страхове в текста на българското.

БИБЛИОГРАФИЯ

Бенбасат 1998: Бенбасат, А. *Българската еротиада*. София: Издателско ателие Аб. // **Benbasat 1998:** Benbasat, A. *Balgarskata erotiada*. Sofia: Izdatelsko atelie Ab.

Бенбасат 2015: Бенбасат, А. Темперамент, който не търпи никакви художествени рамки. – В: *Без любов животът е една отвратителна безсъдържателност. Непознатият Антон Страшимиров*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 5 – 14. // **Benbasat 2015:** Benbasat, A. Temperament, koito ne tarpi nikakvi hudozhestveni ramki. – In: *Bez lyubov zivotat e edna otvratitelna bezsadarzhatelnost. Nepoznatiyat Anton Strashimirov*. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, pp 5 – 14.

Ватова 2007: Ватова, П. *Идентичности. Литературни и културни образи на идентичността*. София: ЕЛГАТЕХ. // **Vatova 2007:** Vatova, P. *Identichnosti. Literaturni i kulturni obrazi na identichnostta*. Sofia: ELGATEH.

Коралов 1936: Коралов, Е. „Пропаст“. Роман от Антон Страшимиров (рецензия). – В: *Златорог*, 1936, Год. 17, кн. 9, 431 – 433. // **Koralov 1936:** Korarov, E. „Propast“. Roman ot Anton Strashimirov (retsenziya). – In: *Zlatorog*, 1936, Vol. 17, kn. 9, pp. 431 – 433.

Мандов 1962: Мандов, Хр. – В: А. *Страшимиров. Елин Пелин. Йордан Йовков в спомените на съвременниците си*. София: БАН, 96 – 116. // **Mandov 1962:** Mandov, Hr. – In: *A. Strashimirov. Elin Pelin. Yordan Yovkov v spomenite na savremennitsite si*. Sofia: BAN, pp 96 – 116.

Мешеков 1989: Мешеков, И. Ляво поколение. – В: *Есета, статии, студии, рецензии*. София: Български писател. // **Meshekov 1989:** Meshekov, I. Lyavo pokolenie. – In: *Eseta, statii, studii, retsenzii*. Sofia: Balgarski pisatel. //

Мутафов 1995 – 1996: Мутафов, Е. Повествователният спев у Антон Страшимиров. – В: *Литературна мисъл: двумесечно списание за естетика, литературна история и критика*, 1995 – 1996, Год. 39/40, кн.1, 97 – 117. // **Mutafov 1995 – 1996:** Mutafov, E. Povestvovatelniyat spev u Anton Strashimirov. – In: *Literaturna misal: dvumesechno spisanie za estetika, literaturna istoriya i kritika*, 1995 – 1996, Vol. 39/40, No.1, pp 97 – 117.

п. Василев 1962: п. Василев, С. – В: А. *Страшимиров. Елин Пелин. Йордан Йовков в спомените на съвременниците си*. София: БАН, 49 – к58. // **p. Vasilev 1962:** p. Vasilev, S. – In: *A. Strashimirov. Elin Pelin. Yordan Yovkov v spomenite na savremennitsite si*. Sofia: BAN, pp 49 – 58.

Попов 1987: Попов, С. *Антон Страшимиров. Творчески портрети*. София: Народна просвета. // **Popov 1987:** Popov, S. *Anton Strashimirov. Tvorcheski portreti*. Sofia: Narodna prosveta.

Семов 2001: Семов, М. *Българска народопсихология*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. // **Semov 2001:** Semov, M. *Balgarska narodopsihologiya*. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“.

Страшимиров 1930: Страшимиров, А. *Жени и мъже в живота и в литературата*. София: Печ. С. М. Стайков. // **Strashimirov 1930:** Strashimirov, A. Zheni i mazhe v zhivota i v literaturata. Sofia: Pech. S. M. Staykov.

Страшимиров 1993: Страшимиров, А. *Нашият народ*. София: Ятрус. // **Strashimirov 1993:** Strashimirov, A. *Nashiyat narod*. Sofia: Yatrus.

Страшимиров 1993: Страшимиров. *Книга за българите*. София: Сибус. // **Strashimirov 1993:** Strashimirov. *Kniga za balgarite*. Sofia: Sibus.

Страшимиров 2015: Страшимиров, А. *Без любов животът е една отвратителна безсъдържателност. Непознатият Антон Страшимиров*. София: Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. // **Strashimirov 2015:** Strashimirov, A. *Bez lyubov zivotat e edna otvratitelna bezsadarzhatelnost. Nepoznatiyat Anton Strashimirov*. Sofia: Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“.

Фройд: 2017: Фройд, А. *Егото и защитните механизми*. София: Изток–Запад. // **Froyd: 2017:** Froyd, A. *Egoto i zashitnitate mehanizmi*. Sofia: Iztok-Zapad.